

Filozofia w Bizancjum – biała plama w świadomości europejskiej

Dr hab. Magdalena Jaworska-Wołoszyn

Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim

*Trzeba wiedzieć, że jest sześć określeń filozofii,
ani więcej ani mniej; dwa pochodzą z jej przedmiotu,
dwa z jej celu, jeden z jej przewagi i jeden z etymologii...
Pierwsze głosi, że filozofia jest 'poznaniem bytów jako bytów';
drugie, że jest 'poznaniem spraw boskich i ludzkich'; trzecie
z tym głosi, że jest 'medytacją nad śmiercią'; czwarte, że jest ona
'upodobnieniem do boga podług ludzkiej możliwości'; piąte zaś,
które z przewagi powiada, że jest 'sztuką sztuk i wiedzą wiedzy';
szóste ze swej etymologii mówi, że jest 'umiłowaniem mądrości'.*

Elias, *Prol. Philos.* 26

*O tym Cesarstwie Bizantyjskim powszechny werdykt historii jest taki,
że stanowi ono, bez żadnego wyjątku, najbardziej podłą i nikczemną
formę, jaką cywilizacja kiedykolwiek przyjęła... Nie było dotąd żadnej
innej trwałej cywilizacji tak absolutnie pozbawionej wszelkich form
i elementów wielkości, i do której można by odnieść epitet 'marna'.*

W. Lecky, *A History of European Morals*, 1869, t. 2, s. 13.

*Oryginalna i naprawdę owocna działalność w dziedzinie filozofii mogła
w czasie trwania Bizancjum tak samo mało rozkwitnąć jak na Zachodzie.
Do tego tutaj jak i tam brakowało ogólnych uwarunkowań duchowych. ..
Jednak w produkcji filozoficznej Bizancjum jest niewątpliwie biedniejsze
od Zachodu.*

K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, 1897, s. 428.

*Filozofia bizantyńska jest jeszcze dzisiaj źle
rozumiana, dość często pogardzana i w ogóle niethumaczona.*

A. De Libera, *La philosophie medievale*, 1993, s. 9.

tłum. M. Wesoły.

Takie były niemal do końca XX wieku ogólne wyobrażenia o Bizancjum i jego nikłej kulturze filozoficznej, która nadal stanowi 'białą plamę' w potocznej świadomości polskiej i zachodnioeuropejskiej. 'Biała plama' oznacza celowe zignorowanie, przemilczenie i pominięcie czegoś nader znaczącego, zwykle z racji ideologicznych czy światopoglądowych. Zachodzi tu niemała trudność fachowego badania ze źródeł wielości bizantyńskich tekstów, a także wymóg gruntownej znajomości języka greckiego i tradycji prawosławnej, stąd inicjatorami i wybitnymi kontynuatorami badań nad tekstami filozofii i nauki bizantyńskiej są uczeni greccy

bądź pochodzenia greckiego (B. Tatakis, L. Benakis, N. Matsoukas, M. Cacouros, K. Ierodikonou, K. Viglas, L. Couloubaritsis, G. Zografidis, C. Niarchos, G. Arabatzis, J. A. Demetrapoulos, A. Kaldellis, P. Golitsis, N. Siniosoglou, P. Riewko-Linardato).

Na drugim miejscu w tej dziedzinie znajdują się uczeni słowiańscy – głównie wyznania prawosławnego (G. Kapriev, V. Łurje, J. Zozul'ak, P. Milko, F. Ivanović). Zauważmy, jak nieliczni są dotąd badacze filozofii bizantyńskiej innych nacji, którzy jako helleniści współpracują odpowiednio z uczonymi greckimi w tym zakresie (B. Bydén, D. O'Meara, M. Trizio, M. Wesoły).

W Polsce badania indywidualne i zbiorowe nad historią powszechną Bizancjum są od wielu lat znaczące, czego świadectwem jest wydany ostatnio „Pomocnik Historyczny” (Nr 1/2019) pt. *Dzieje Bizancjum. Zaginione cesarstwo*. Niestety, w tym popularnym i instruktywnym opracowaniu pominięcie nauki i filozofii bizantyńskiej jest wyzywającą ‘białą plamą’. Dlaczego zamieszczając słynną miniaturę Jana Skylitzesa (s. 56) ilustrującą nauczanie filozofii, nie podano tam choćby skromnego zarysu postaci i dzieł filozofów? Filozofia przecież stanowi jedno z najbardziej wiekopomnych osiągnięć Wschodnich Rzymian.

Filozofię uprawiali w Bizancjum mnisi, teologowie, erudyci i egzegeci Arystotelesa, Platona i neoplatonizmu. Filozofia ta przypada na czasy historyczne zwane umownie średniowieczem. Dopiero od połowy XIX wieku zaczęto na Zachodzie uprawiać naukowo historiografię filozofii, głównie tę dotyczącą wieków średnich z tradycji łacińskiej i scholastycznej. Z czasem badano także średniowieczną filozofię arabską i żydowską, natomiast bizantyńskiej jeszcze nie rozpoznano. Karl Krumbacher (1897, s. 428) stwierdził, że w Bizancjum brakło uwarunkowań duchowych dla rozwoju filozofii. Tak samo sądził Herbert Hunger (1958, s. 15), lecz pod wpływem Tatakisa zmienił swój negatywny pogląd. Jednak pomimo to w drugiej połowie XX wieku filozofię w Bizancjum traktowano raczej marginalnie. Nadal dominowały w świadomości zachodniej nader niepochlebne opinie w ogóle o dekadentckiej cywilizacji bizantyńskiej.

Początek dociekań nad filozofią bizantyńską zawdzięczamy fundamentalnej rozprawie Bazylego Tatakisa pt. *La philosophie byzantine* (Paryż 1949; polski przekład z 2012 roku). Tatakis jako pierwszy ujął tę filozofię w sposób systematyczny, w porządku chronologicznym postaci i dzieła od VI do XV wieku. Swoistość filozofii bizantyńskiej wiązał on z chrześcijańskim charakterem, choć nie stanowiła ona służebnej roli względem teologii. Po wielu latach monografia ta doczekała kilku przekładów na języki obce (hiszpański, nowogrecki, słoweński, serbski, angielski, rumuński, polski i rosyjski).

W tym miejscu dla ogólnego wglądu w katalog postaci filozofów w Bizancjum przytoczmy za najnowszym opracowaniem ich imienne zestawienie, sporządzone przez słowackiego uczonego Jána Zozul'aka (2016, s. 54-56):

Przedstawiciele filozofii greckiej w Bizancjum

I. Zderzenie antycznej filozofii i chrześcijańskiego myślenia

Arystydes z Aten (II wiek)

Justyn Filozof (110-165)

Tacjan Syryjczyk (II wiek)

Atenagoras z Aten (II wiek)

Ireneusz z Lyonu (130/140-202)
Filon Aleksandryjski (30 przed Chr.- 45 po Chr.)
Klemens Aleksandryjski (ok. 150-215)
Orygenes (185-253/4)
Ammoniusz Sakkas (ok. 175-242)

II. Epoka patrystyczna (IV-VIII w.)

Atanazy Wielki (295-373)
Bazyli Wielki (ok. 329/330-378)
Grzegorz z Nazjanzu (329/330-390)
Grzegorz z Nyssy (335-394)
Nemezjusz z Emesy (ok. IV-V w.)
Pseudo-Dionizy Areopagita (V-VI w.)

Szkoła w Gazie:

Eneasz z Gazy (460-536)
Zachariasz Scholastyk (ok. 468-przed 533)
Prokopiusz z Gazy (ok. 460/465-530)

Jan Filopon (ok. 475/490-567/580)
Stefan (ok. 600)
Leoncjusz z Bizancjum (480/485-ok.540)
Maksym Wyznawca (ok. 580-662)
Jan Damasceński (ok. 650-749)
Teodor Studyta (759-826)

III. Bizantyjski humanizm (IX-X w.)

Leon Filozof lub Matematyk (ok. 790-869)
Focjusz (820-891)
Konstantyn (Cyryl) Filozof (ok. 827-869)
Arethas z Cezarei (ok. 850-932)

IV. Epoka Komnenów (XI-XII w.)

Jan Mauropus (ok. 1000- ok. 1075)
Jan Ksifilinos (1005-1075)
Michał Psellos (1018-1078)
Jan Italos (ok. 1025-1082)
Eustratios z Nikei (ok. 1050-1120)
Michał z Efezu (ok. 1050-1129)
Teodor Prodrimos (ok. 1100-1170)
Teodor ze Smyrny (koniec XI w.)
Mikołaj z Methone (zm. ok. 1165)
Michał Italikos (zm. ok. 1160)

V. Cesarstwo w Nikei (pierwsza połowa XIII wieku)

Nikefor Blemmydes (1197-1272)
Jerzy Akropolita (1217-1282)
Teodor II Laskarys (1233-1258),
Manuel Holobolos (ok. 1249-po 1284)

VI. Epoka Paleologów (XIII-XV w.)

Jerzy Pachymeres (1242-ok. 1310)
Sofonias (XIII/XIV w.)
Maksym Planudes (ok. 1255-1305)
Nikefor Chumnos (ok. 1250-1327)
Teodor Metochites (1270-1332)
Leon Magentinos (XIII w.)
Jan Pediasimos (zm. 1341)
Józef Filozof (ok. 1280-1330)
Jan Chortasmenos (ok. 1370-1436)
Barlaam z Kalabrii (ok. 1290-1348)
Nikefor Gregoras (ok. 1290-1360)
Grzegorz Palamas (ok. 1296-1359)
Jan VI Kantakuzen (ok. 1295-1383)
Grzegorz Akindynos (ok. 1300-1348)
Mikołaj Kabasilas (zm. ok. 1371)
Filoteos Kokkinos (ok. 1300-1379)
Demetrios Kydones (ok. 1324-1397)
Prochoros Kydones (ok. 1333-1369/70)
Józef Filagrius (koniec XIV w.)
Józef Bryennios (ok. 1350-1430)
Jerzy Gemistos Plethon (1360-1452)
Jerzy Gennadios Scholarios (1400-1472)

VII. Uchodźcy w Italii (XV w.)

Jerzy z Trapezuntu (1395-1472)
Teodor Gazis (1400-1476)
Andronik Kallistos (1400-1486)
Bessarion z Trapezuntu (1403-1472)
Jan Argyropulos (1393-1487)
Michał Apostolis (ok. 1420-1480)

Słowacki badacz o usposobieniu teologicznym początki filozofii bizantyńskiej wywodzi od chrześcijańskich apologetów i Ojców Kościoła. Podobnie rzecz ujmują Łurje, Matsoukas, Riewko-Linardato, Ivanović, Milko, Niarchos. Inni badacze proponują traktowanie o tej filozofii w sensie bardziej autonomicznym, począwszy od humanizmu IX wieku, odkąd nawiązywano do myśli antycznej (zob. zestawienia postaci filozofów podane przez K. Ierodikonou (2002, s. 5-6) oraz M. Wesolego (2012, s. 277-278). Ogólnie upadek Konstantynopola

(1453) uznaje się za schyłek filozofii greckojęzycznej, choć uprawiano ją tam nadal po części (Scholarios), a także w Italii (Bessarion). Tak czy inaczej powyższe zestawienia nie stanowią ostatecznej i zamkniętej listy myślicieli bizantyńskich, gdyż wiele ich tekstów jest nadal niewydanych i nierozpoznanych właściwie jako filozofów.

Nietrafne jest potoczne przeświadczenie, że w Bizancjum dominującym filozofem był Platon, tak jak w zachodniej scholastyce Arystoteles. Platon wprawdzie znany był tam i czytany, lecz głównie w ujęciu sprofilowanym przez takich neoplatońskich autorów, jak Plotyn, Jamblich i Proklos. W związku z tym jawne szerzenie takiego platonizmu spotykało się z oficjalnym potępieniem, jakie spotkało Psellosa i Italosa. Filozoficznie rzecz ujmując, Bizantyńczycy byli znawcami i egzegetami dzieł Arystotelesa, którego czytali w oryginale, a nie – jak na Zachodzie – tylko wtórnie w przekładach arabskich na łacinę. Jeśli w późnym antyku starano się dopasowywać arystotelizm do neoplatonizmu, to w Bizancjum pomiędzy tymi nurtami powstawały ciągle tarcia i z czasem otwarte kontrowersje, o czym świadczy polemika Scholariosa z Plethonem, przeniesiona do Italii, gdzie na uchodźctwie kwestię tę łagodził kardynał Bessarion.

Nie sposób przedstawić tutaj ważniejsze tytuły dzieł powyższych postaci teologów i filozofów. W tej kwestii odsyłamy do opracowania Jurewicza (2007) i Tatakisa (2012). Podobnie jak w późnym antyku, także w Bizancjum dominująca była w edukacji retoryka, co uwidoczniło się w wielości form literackich. Przejęte z tradycji były wnikliwe komentarze, parafrazy i kompendia z dziedzin logicznych, fizycznych i etycznych. Przeważały komentarze do *Kategorii* Arystotelesa i do Porfiriusza *Isagogi* (jeden z ciekawszych Arethasa z Cezarei). Jednak wnikliwie komentowali różne księgi Arystotelesa Psellos, Italos, Eustratios z Nikei, Michał z Efezu, Leon Magentinos, Scholarios. Przykładem dydaktycznego kompendium jest *Epitome z logiki i z fizyki* Nikefora Blemmydesa, *Quadrivium* oraz *Philosophia* Pachymeresa, Teodora Metochitesa *O zespole wszystkich pism fizycznych Arystotelesa*, Rakendytesa *Encyklopedia* czy Michała Psellosa *Wszech nauka*. Tworzono też wyciągi i parafrazy, jak np. pismo Sofoniasa *O duszy*, Metochitesa *Wprowadzenie do studiów nad astronomią Platona* czy anonimowa parafraza z XIV wieku *Etyki nikomachejskiej*. Tworzono też teksty w formie pytań i odpowiedzi, czego najdoskonalszym wyrazem są Jana Italosa *Aporie i rozstrzygnięcia*.

Oddzielną formą literacką były dialogi, mowy, memoriały i listy o treści refleksyjnej. Dialogiem był Nikefora Gregorasa *Florentios*, Teodora Prodromosa *Ksenedemos, czyli o pięciu wyrażeniach*, *Predykabilia* i *O wielkim i małym*, a także anonimowa satyra *Timarion*. Plethon pisał *Memoriał do cesarza Manuela o sprawach na Peloponezie*, *Memoriał do despoty Teodora o sytuacji Peloponezu*. Pisanie listów stosowano powszechnie, ważne filozoficznie są epistoły Focjusza, Psellosa, Jana Italosa i Plethona.

Oryginalne były traktaty filozoficzne o wymowie polemicznej, np. Nikefora Chumnosasa *O kosmosie i jego naturze*, *O materii i o ideach*, *O duszy przeciw Plotynowi*, Metochitesa *Zapiski gnomiczne*, Plethona *O cnotach*, *O różnicach*, *Zapis praw*, Nikefora Gregorasa *Rozstrzygnięcia* czy Mikołaja z Methone *Odparcie elementów teologii Proklosa*.

Na wstępie jako *motto* podaliśmy, jak wielorako pojmowali filozofię neoplatońscy egzegeci, do których nawiązywali bizantyńscy myśliciele. Dla ogólnej orientacji streszczamy tu najważniejsze tematy w krzewieniu filozofii w Bizancjum podług dzisiejszych rozróżnień w zakresie logiki, metafizyki, epistemologii, fizyki, etyki i estetyki (zob. odnośne hasła w encyklopedii: Lagerlund, 2011).

Logika pełniła ważką rolę w bizantyńskiej edukacji, zwłaszcza od IX wieku będąc podstawowym przedmiotem nauczania. Wykładano kategorie Arystotelesa wraz z Porfiriusza *Isagogą* rozważając nośny problem rodzajów i gatunków (tzw. powszechników). Dodatkowe były pisma *Organonu*, jak *O wyrażeniu zdaniowym*, *Analityki* i *Topiki*.

W przeciwieństwie do zachodniej scholastyki kwestia uniwersaliów nie stała się zarzewiem licznych kontrowersji i sporów. Obok niej interesującymi jawiły się też takie zagadnienia, jak stosunek pomiędzy językiem, myślą i rzeczywistością, teoria nazw, homonimy i synonimy oraz typy zdań i sylogizmów i relacje modalne między nimi.

Najwięcej zajmowano się czytaniem i komentowaniem pism logicznych Arystotelesa, przez co celem nie było poszukiwanie innowacyjnych rozwiązań, a raczej pisanie kompendiów, streszczeń, parafraz i komentarzy. Dowodzą tego liczne pisma poświęcone logice takich autorów, jak Focjusz, Arethas, Psellos, Italos, Eustratios z Nikei, Prodromos, Michał z Efezu, Magentinos, Pachymeres, Blemmydes czy w końcu Scholarios. Nie zarzucono encyklopedycznego modelu nauczania, nawiązując do wcześniejszych dokonań w tej dziedzinie. Nadrzędnym źródłem inspiracji były logiczne rozprawy neoplatońskich egzegetów, po które często sięgano i na które się wprost powoływano (Ammoniosa, Simplikiosa, Olimpiodora, Jana Filopona). Niekiedy korzystano z pism Ojców Kościoła (zwłaszcza Jana z Damaszku i Grzegorza z Nazjanzu), by wykazać pełną zgodę między antyczną logiką i chrześcijańską doktryną. W ostatniej fazie logika pozostawała pod niemalym wpływem zachodniej scholastyki, czego świadectwem są pisma egzegetyczne Scholariosa. Ocalałe z Bizancjum traktaty logiczne stanowią dla nas ważne źródło informacji na temat antycznych teorii. Dają nam również pogląd na zastosowanie metod logiki do rozstrzygania kwestii natury teologicznej, choć z racji potencjalnego zagrożenia nie zdarzało się to nader często. Przykładowo Jan Italos (XI w.) został oskarżony za herezję i publicznie potępiony za stosowanie argumentacji logicznej w kwestiach teologicznych. Podobny los spotka później Eustratiosa z Nikei.

Na poglądy filozofów o naturze, celach i źródłach ludzkiej wiedzy duży wpływ miały zarówno neoplatońska, jak i chrześcijańska tradycja. Kwestie poznawcze zwykle podejmowano w kontekście rozważań o duszy ludzkiej i jej poznawczych zdolnościach, o Platońskiej anamnezie oraz Arystotelesowej teorii dowodzenia. Tradycja neoplatońska i Arystotelesowska zakładała możliwość poznania realistycznego. Nie dotyczyło to jednak sposobności poznania Boga, który stanowił wyłączny przedmiot wiary. Jego istota jest bowiem nie do opisanie i do zgłębienia. Nie akceptowano jako sprzecznym z chrześcijańskim pojęciem Platońskiej anamnezy sugerującej preegzystencję ludzkiej duszy, ani Arystotelesowego ujęcia ludzkiej *psyche* jako *tabula rasa*.

W Bizancjum kwestie ostatecznej natury rzeczywistości były zależne od teologii chrześcijańskiej, chociaż w dociekaniach filozofów nie zabrakło istotnych pytań ontologicznych, jak o np. status powszechników, naturę boskiej istoty, czy pochodzenie stworzeń z pierwszej zasady. W kwestii powszechników podążano za ich realistyczną neoplatońską wykładnią Ammoniosa podług tego, jak uniwersalia ujmowane są przed (*pro*), w (*en*) i po (*epi*) wielości rzeczy (*ta polla*). Traktowali o tym począwszy od Focjusza i Arethasa, kolejno Psellos, Italos, Eustratios z Nikei, Blemmydes, Pachymeres, Nikefor Gregoras, Barlaam z Kalabrii i Grzegorz Palamas. Powszechnikom przed rzeczami jednostkowymi odpowiadają Platońskie idee w boskim umyśle, tym w rzeczach jednostkowych – immamentne formy Arystotelesa, a tym po rzeczach jednostkowych – pojęcia w ludzkich umysłach. Starano się godzić rozwiąza-

nie Platona i Stagiryty w kwestii powszechników w duchu konceptualnego tudzież umiarkowanego realizmu, a nie nominalizmu.

Na temat Istoty Najwyższej dominuje koncepcja Boga aktywnego. Bóg jest osobową hipostazą zarówno własnej substancji, ale także innych bytów. Sam zaś proces kreacji, za którym stoi Demiurg i Stworzyciel świata zmysłowego, jest świadectwem boskiej miłości. Wiedza czy poznanie istoty Boga nie są dostępne dla rozumu, gdyż tym, co poznajemy, są Jego działania, a nie Jego istnienie. Mimo racjonalistycznej orientacji Psellosa i Italosa, na ogół wierzono, że wiedza o Istocie Najwyższej wymyka się ludzkiemu rozumowi i sytuuje poza wszelkim dowodzeniem. W Bizancjum jedną z ważniejszych dróg przejętych od greckich Ojców Kościoła a umożliwiającą poznanie Boga była teologia mistyczna i apofatyczna (niezgłębiona).

Etyka w Bizancjum nie była autonomiczną, systematycznie uprawianą i nauczaną dyscypliną. Refleksja etyczna ściśle wiązała się z teologiczną, dotycząc kwestii wynikających z praktyki i egzegezy biblijnej. Ukształtowała się ona pod wpływem Ojców Kościoła (Klemensa Aleksandryjskiego, Orygenes, Cyryla Aleksandryjskiego, Jana Chryzostoma, Bazylego z Cezarei) oraz teorii antycznych, głównie Arystotelesa, stoików i neoplatoników. Od XII wieku podejmowano egzegezę *Etyki nikomachejskiej* (Michał z Efezu, Eustratios z Nikei).

Etyka bizantyńska to etyka chrześcijańska, w obrębie której człowiek (na obraz Boga) i jego działania zależne są od woli Najwyższego. Upatrywano w niej pewien wzorzec i sposób życia, u podstaw którego leżało naśladownictwo Chrystusa i kształtowanie człowieka z Bogiem i w relacji z innymi ludźmi. Ostatecznym celem człowieka jawi się tutaj przebóstwienie, upodobnienie do Boga oraz zbawienie.

W literaturze często sięgano po żywoty ascetów – pouczające, jak można osiągnąć etyczną doskonałość jeszcze w tym życiu, oraz po wyrosły z antycznej tradycji ideał mędrca, który był symbolem wewnętrznej harmonii i zachęcał do życia opartego na cnocie i wiedzy, a nie występku i ignorancji. Najczęściej w bizantyńskich tekstach etycznych mamy do czynienia z promowaniem wzorców religijnej postawy, czyli osiąganego poprzez umartwienie ciała i pustelnicze życie ideału ascetycznego oraz opartego na cnocie pokory i wspólnoty – ideału życia monastycznego (Maksym Wyznawca, Symeon Nowy Teolog, Jan Klimak, Palamas, Mikołaj Kabasilas). Pojawiały się także poglądy kwestionujące owe wzorce i niekiedy o wymowie antyreligijnej (Eustathios z Tesaloniki, Plethon) albo względnie niezależne od ortodoksji inspirowane filozofią antyczną (Psellos, Italos, Metochites).

Do często podejmowanych problemów należały dylematy codziennego życia, ludzkiej cnoty i występków, dobra i zła, namiętności, ćwiczeń duchowych, roli przykazań i obowiązku ich przestrzegania, małżeństwa i rodziny, współżycia, śmierci, zmartwychwstania i przebóstwienia. Bóg jest twórcą świata podług Jego własnej woli, która znajduje swój wyraz w moralności danej jednostce ludzkiej w tym świecie. W zgodzie z naturą jednostki pozostaje cnota, a nie wada. Tę pierwszą bizantyńscy autorzy nierzadko wiązali z wiedzą i środkiem pomocnym w dotarciu do Boga (m.in. Psellos, Blemmydes). Zestawienie samych cnót i wad przejęto ze wcześniejszych tradycji, tj. platońskiej, ze stoicyzmu, jak również z Biblii.

Jedną z kluczowych kwestii moralnych stanowił problem zła i ludzkiej wolności. Sprawcą zła nie jest ani Bóg, ani materia, lecz wynika ono z wolnej woli i czynów człowieka. Działania człowieka ujmowano jako zależne od powszechnie akceptowanej w Bizancjum nauki o Bożej Opatrzności i wszechwiedzy, stąd też myśliciele, mając Bożą Opatrzność za

istotną i niejako ograniczającą ludzkie życie, nie rezygnowali z wolnej woli człowieka (m.in. Jan z Damaszku, Psellos, Mikołaj z Methone, Teodor Metochites, Grzegorz Scholarios) lub akcentowali naukę o wolnej woli uznając ideę Bożej predestynacji za analogiczną do pogańskiego przeznaczenia (m.in. Focjusz, Józef Bryennios). Wyjątkiem był Plethon, który optował za skrajnym determinizmem obejmującym samego Boga.

Podobnie jak etyka, bizantyńska refleksja w sferze estetyki nie była niezależna i systematyczna, stąd odtworzenie jej wymaga sięgania do różnych rozpraw nie tylko filozoficznych, ale i retorycznych i teologicznych. Trzeba ją traktować raczej w ujęciu koncepcji sztuki, statusu jej dzieł i funkcji, odbioru czy odbiorcy, a nie jako teorię piękna jako taką. Zauważalny jest w tym wpływ późnej tradycji Platońskiej przypisującej sztuce rolę kierunkowskazu w stronę duchowego piękna, a także wpływ tradycji patrystycznej, w której odnajdowano słuszną chrześcijańską postawę wobec sztuki i piękna.

Klasycznej koncepcji piękna używano w opisach, ale nie miała ona znaczenia w sporze o obrazy (ikonoklazm). Piękno widzialne w rzeczach ziemskich odzwierciedla duchowe piękno Boga, a zatem prócz wydziwisku estetycznego miało ono także ontologiczne konotacje. To Bóg jest najwyższym pięknem, które tworzy wszelakie piękne rzeczy zarazem je przewyższając. Czasem w pogańskich dziełach sztuki dostrzegano źródła zagrożenia i niemoralności. Zasadność sztuki chrześcijańskiej też bywała kwestionowana z racji starotestamentowego zakazu wobec rytualnych obrazów i z obawy przed idolatrią. Jednakże rozwój tej ostatniej i kult ikon przyczyniły się do odparcia ikonoklazmu i uznania kultu obrazów. Od wieku XI (m.in. dzięki Psellosowi) doznania estetyczne, przestały być krępujące i zaczęto je odbierać zgoła pozytywnie.

W nowszych pracach dyskutuje się kwestie historiografii filozofii bizantyńskiej, periodyzacji, wielu różnych postaci i form literackich. Zamiast wiązać ich z konkretnymi nurtami myśli antycznej, bardziej przydatne jest studiowanie ich pism w poszukiwaniu różnych dla nich źródeł inspiracji. Etykietowanie bizantyńskich filozofów jest niesłuszne, gdyż na podobieństwo swych późnoantycznych poprzedników wykazywali oni raczej skłonność do eklektyzmu, aniżeli identyfikowania się z jedną z pradawnych szkół. Tym samym rozpoznaje się 'wiele twarzy' (*many faces*) lub 'wiele dróg' (*many ways*) filozofii bizantyńskiej (zob. tytuły publikacji: Ierodiakonou, 2012; Knežević, 2015).

Studium filozofii bizantyńskiej wymaga nadal rozpoznania teologicznej i naukowej myśli wcześniejszych stuleci, by ustalić zasięg wpływu, jaki odegrały w niej poprzednie tradycje. Odmienne bowiem były postawy filozofów względem patrystyki i jej roli w tradycji bizantyńskiej. Filozofia w Bizancjum nigdy nie pełniła służebnej roli względem teologii (*ancilla theologiae*), jak w zachodniej scholastyce, wszak trudno mówić o jej absolutnej niezależności. Świadczą o tym jej racjonalny sposób dowodzenia oraz brak jej nauczania w szkołach pod patronatem Kościoła. Wszelako w filozofii upatrywano źródło rozstrzygnięć dla problemów wyrosłych z chrześcijańskich przekonań, przez co nie można pomijać i ignorować jej relacji z wiarą i stojącego u jej podstaw objawienia.

Monografia Tatakisa pozostaje nadal całościowym opracowaniem filozoficznej tradycji Bizancjum, choć istnieje potrzeba nowego opracowania tego typu. Mimo wzrostu liczby uczonych w tej dziedzinie w ostatnich latach, jak i liczby wydawanych tekstów – wciąż wiele tekstów pozostaje niezbadanych. Luki w naszej wiedzy o greckiej filozofii w Bizancjum są na tyle duże, że nie sposób stworzyć na razie syntetycznego opracowanie na jej temat. Potrzeba

w tym nie tylko indywidualnych, ale i zespołowych dociekań. Nowe edycje krytyczne i egzegetyczne tekstów mogą przynieść tu nowe rezultaty.

Filozofię bizantyńską uwzględnia się w nielicznych wykładniach filozofii średniowiecznej. Ogólny diachroniczny wgląd w daty, postaci i dzieła daje nam kompendium D. Folscheida (2000), chociaż o filozofii w Bizancjum niewiele tam znajdujemy danych. Także lapidarnie Loris Sturlese (2013) w swym instruktywnym kompendium zestawiał średniowieczną myśl greckojęzyczną z łacińską i islamską z mapami jej wpływów i przemieszczeń.

Marian Wesoły w obszernym *Posłowiu* do polskiej edycji dzieła B. Tatakisa (2012) stwierdza, co następuje:

„Dziedzina, jaką jest filozofia w Bizancjum, warta jest nowych badań i rozpoznania. Jest ona wprawdzie niełatwa i zaniedbana, ale już w pewnym stopniu pierwsze szlaki zostają przetarte na tej *terra incognita* [...]. Najważniejsza zaś do wykonania pozostaje jeszcze praca translatorska, przygotowanie przynajmniej antologii tekstów, jeśli już nie dzieł ważniejszych filozofów. Chodzi nam głównie o to, aby filozofia Bizancjum nie pozostawała białą plamą w naszej świadomości badawczej i edukacyjnej. Czyż może być bardziej doniosłe i aktualne *residuum* przeszłości helleńskiej i bizantyńskiej niż właśnie filozofia i teologia, wiekopomne dziedzictwo kultury europejskiej rozpoznane w nowej miarodajnej wizji na miarę naszych czasów i możliwości?” (M. Wesoły, *Posłowie*, [w:] B. Tatakis, *Filozofia bizantyńska*, s. 300).

Podobnie ubolewa dziś wielu innych badaczy filozofii bizantyńskiej. W Polsce niestety niewielu się nią zajmuje. Zob. wydaną niedawno monografię o Janie Italosie (M. Jaworska-Wołoszyn, 2019).

Bibliografia

- Benakis L. G., *Byzantine Philosophy: An Introductory Approach*, Saarbrücken 2017.
- Couloubaritsis L., *Histoire de la philosophie ancienne et médiévale*, Paris 1998.
- Folscheid D., *Wielkie daty filozofii starożytnej i średniowiecznej*. Warszawa 2000 (francuski oryginał z 1996 roku).
- Gutas D., Siniosoglou N., *Philosophy and 'Byzantine Philosophy'* w: A. Kaldellis and N. Siniosoglou (ed.), *The Cambridge Intellectual History of Byzantium* (Cambridge: 2017), s. 271-295.
- Hunger H., *Byzantinische Geisteswelt. Von Konstantin dem Großen bis zum Fall Konstantinopoles*, Baden Baden 1958.
- Hunger H., *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, vol. 1, München 1978, s. 3-62.
- Ierodiakonou K. (ed.), *Byzantine Philosophy and Its Ancient Sources*, Oxford 2002.
- Ierodiakonou K., O'Meara D., *Byzantine philosophy*, [w:] *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, red. et al. E. Jeffreys, Oxford 2008, s. 711-720.
- Ierodiakonou K., Zografidis G., *Early Byzantine Philosophy*, [w:] *The Cambridge History of Philosophy in Late Antiquity*, (ed.) L. P. Gerson, Cambridge 2010, s. 843-868.
- Ierodiakonou K., Bydén B. (ed.), *The Many Faces of Byzantine Philosophy*, Athens 2012.
- Ierodiakonou K., *Byzantine Philosophy Revisited (a decade after)*, [w:] *The Many Faces of Byzantine Philosophy*, red. K. Ierodiakonou, B. Bydén, Athens 2012), s. 1-21.

- Ierodiakonou K., Bydén B., *Byzantine Philosophy*, [w:] *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, red. H. Lagerlund, 2014. Online: <https://plato.stanford.edu/entries/byzantine-philosophy/>.
- Ierodiakonou K., Bydén B., *Greek philosophy*, [w:] *The Oxford Handbook of Medieval Philosophy*, red. J. Marenbon, Oxford 2012, s. 29–57.
- Ivanović F., *Byzantine Philosophy and its Historiography*, „Byzantinoslavica Revue Internationale des Etudes Byzantines”, 2010, nr 1-2, s. 369-380.
- Jaworska Wołoszyn M., *Filozofia w Bizancjum: znaczenie, autonomia, ramy czasowe, periodyzacja*, w: *Język. Religia. Tożsamość*, 2018, nr 2 (18) s. 215-230.
- Jaworska Wołoszyn M., *Mariana Wesołego grecka filozofia w Bizancjum*, *Peitho. Examina Antiqua* 1(8), s. 447-458.
- Jaworska Wołoszyn M., *Joannes Italos: „konsul filozofów”. Aporie i rozstrzygnięcia*. Gorzów Wielkopolski 2019.
- Jurewicz O., *Historia literatury bizantyjskiej*, Wrocław 2007.
- Kapriev G., *Philosophie in Byzanz*, Würzburg, 2005.
- Kapriev G., *The Modern Study of Byzantine Philosophy*, *Bulletin de Philosophie Médiévale* 48 (2006), s. 1-13.
- Knežević M. (red.), *The Ways of Byzantine Philosophy*, Alhambra CA 2015.
- Krumbacher K., *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*, München 1897.
- Kuksewicz Z., *Zarys filozofii średniowiecznej. Filozofia bizantyjska, krajów zakaukaskich, słowiańska, arabska i żydowska*, Warszawa 1982, s. 17-253.
- Lagerlund H., *Encyclopedia of Medieval Philosophy*, Dordrecht – New York 2011.
- De Libera A., *La philosophie médiévale*, Paris 1993
- Лурье В. М., *История Византийской философии. Формативный период*, СПб. 2006.
- Milko P., *Úvod do byzantské filosofie*, Červený Kostelec 2009.
- Palusińska A., *Filozofia bizantyńska*, w: *Przewodnik po filozofii średniowiecznej. Od św. Augustyna do Joachima z Fiore*, red. A. Kijewska, Kraków 2012, s. 79-96.
- Ревко-Линардато П., *Византийская философия: генезис и особенности развития*, Таганрог 2012.
- Rigo A. (red.), *Byzantine Theology and its Philosophical Background*, Turnhout 2011.
- Sturlese L., *Philosophie im Mittelalter*, München 2013.
- Tatakis B., *La philosophie byzantine*, Paris 1949 (polski przekład: *Filozofia bizantyńska*, Kraków 2012).
- Trizio M., *Byzantine Philosophy as a Contemporary Historiographical Project*, „Recherches de Théologie et Philosophie Médiévales”, 2007, 74 (1), s. 247-294.
- Viglas K., *Zarys historyczny filozofii bizantyjskiej i jej podstawowe zagadnienia*, „Peitho. Examina Antiqua” 2010, 1 (1), s. 121-144.
- Wesoły M. A., *Posłowie* [w:] B. Tatakis, *Filozofia bizantyńska*, Kraków 2012, s. 255-301.
- Zozul'ak J., *Byzantská filozofie*, Plzeň 2016 (przekład angielski: *Inquiries into Byzantine Philosophy*, Berlin 2018).